

CUPRINS

EVANGHELIILE, TEXT MINAT	13
1. NECUNOSCUȚ	23
<i>Acte de naștere</i>	23
<i>Fiul Mariei</i>	26
“Născut din prostituție”	27
<i>Mame neobișnuite</i>	30
<i>Nazareth</i>	31
<i>Tâmplar</i>	32
<i>Ioan Botezătorul</i>	34
<i>Doisprezece pentru unul</i>	35
<i>Anturaj dubios</i>	37
<i>Ultima zi</i>	38
<i>Ajunul</i>	39
<i>Ziua de după ajun</i>	40
<i>Ochiul istoriei</i>	41
<i>Absolut nimic</i>	43
<i>Mit sau adevăr</i>	44
<i>Exegeză și critică</i>	47
<i>Prima căutare</i>	49
<i>A doua căutare</i>	52
<i>A treia căutare</i>	54
<i>Graalul lui Iisus istoric</i>	55
<i>Flavius Josephus</i>	58
<i>Un fals autentic</i>	63
<i>A cincia evanghelie</i>	66
<i>Istoria romanilor</i>	67
“ <i>Hristos</i> ”	69

<i>Hristos blamat</i>	70
<i>Dușmani ai tuturor oamenilor</i>	72
<i>“Moarte ateilor!”</i>	74
<i>Sfârșitul iminent</i>	76
2. RĂSTIGNIT	79
<i>Suprema infamie</i>	79
<i>Lemnul nenorocirii</i>	81
<i>Gol și însângerat</i>	83
<i>A-ți purta crucea</i>	84
<i>Golgota</i>	86
<i>Forma crucii</i>	89
<i>Monopolul asupra cuielor</i>	90
<i>Lovitura de grație</i>	93
<i>Servitorul model</i>	95
<i>Yohânan</i>	96
<i>Semnul crucii</i>	98
<i>Realismul creștin</i>	100
<i>Evanghelia totală</i>	105
<i>Sfântul Giulgiu</i>	106
<i>Despre fotografia lui Hristos</i>	108
<i>Evanghelia versus giulgiul</i>	112
<i>Greșeli</i>	113
<i>Lirey</i>	115
<i>Resurrexit alleluia!</i>	116
<i>Carbon 14</i>	117
<i>Secrete de fabricație</i>	119
<i>Imaginea – mumie</i>	120
3. ÎNMORMÂNTAT	123
<i>Fără înmormântare</i>	123
<i>Iosif din Arimatea</i>	125
<i>Personajele episodice ale Evangheliei</i>	130
<i>Un trup de preț</i>	132

<i>Genealogie</i>	133
<i>Mică teorie asupra surselor</i>	135
<i>Deci, deci, deci</i>	137
<i>Aici se odihnește</i>	139
<i>Iisus în memoria colectivă</i>	140
<i>Piatra rostogolită</i>	143
<i>Furtul cadavrului</i>	145
<i>Mesagerul</i>	148
<i>“El nu se mai află aici”</i>	149
<i>Pentru că se temeau</i>	151
<i>Falsul final al Evangheliei lui Marcu</i>	153
<i>Tânărul gol</i>	156
<i>Inconsecvențe</i>	157
<i>Nimic nimănu</i>	158
<i>Transgresiune</i>	159
<i>Teama redactorului</i>	161
4. ÎNVIAT	164
<i>O cruce îl urma</i>	164
<i>Misterul mormântului gol</i>	165
<i>“Lazăre, ieși afară!”</i>	167
<i>Roman de anticipație</i>	168
<i>O idee iudaică</i>	169
<i>Criza macabeeană</i>	171
<i>Viziunile lui Daniel</i>	173
<i>Arma învierii</i>	175
<i>Cine va învia?</i>	177
<i>Manifeste</i>	178
<i>Resurecție/ insurecție</i>	179
<i>A face față</i>	181
<i>Întoarcere în Betania</i>	183
<i>Luptă pentru titlu</i>	186
<i>Inventarea cristologiei</i>	188
<i>Nazarinean/ Nazoreean</i>	189

<i>Mai multe limbaje</i>	192
<i>Scandal și nebulie</i>	194
<i>“Ce ne tot spune acolo?”</i>	197
<i>Cearța cititorilor</i>	199
<i>Lovitură de forță</i>	201
<i>Ziua și ora</i>	203
5. APĂRUT	206
<i>Evenimentul</i>	206
<i>Viziuni</i>	209
<i>De trei ori</i>	211
<i>Damasc, sunet și lumină</i>	214
<i>Cristofanii</i>	216
<i>Poate că sau poate că</i>	218
<i>“Unde l-au pus?”</i>	220
<i>Întâietate</i>	222
<i>Locul șefului</i>	224
<i>Transfigurare</i>	227
<i>Fratele Iacob</i>	229
<i>Lista lui Pavel</i>	231
<i>Anomalii</i>	233
<i>Caracatițele</i>	235
<i>Protocolul extatic</i>	236
<i>Profeți / falși profeți</i>	240
<i>Trecutul și prezența</i>	241
<i>Un trup extraordinar</i>	243
<i>Învelișul trupesc</i>	247
<i>Lanternă magică</i>	249
<i>Teatrul aparițiilor</i>	251
<i>Umbra îndoielii</i>	253
<i>Evangelia ca înviere</i>	255
6. SCHIMBAT	257
<i>Înlocuitorii</i>	257

<i>Jurisprudența "Iisus"</i>	260
<i>O procedură de excepție</i>	262
<i>Pedeapsă capitală</i>	263
<i>Relatări istorice</i>	265
<i>Vicleșugurile istoriei</i>	267
<i>Din ce în ce mai întunecat</i>	268
<i>Numele de Baraba</i>	270
<i>Iisus Baraba</i>	272
<i>Altul și același</i>	273
<i>Iisus galileeanul</i>	277
<i>Iisus tâlhar</i>	279
<i>De mânie și de ură</i>	282
<i>Blândul Iisus</i>	285
<i>O sută de Evanghelii</i>	287
<i>Actul alegerii</i>	289
<i>Crima lui Baraba</i>	292
<i>Arhierii</i>	293
<i>Baraba cel stânjenitor</i>	295
<i>Anania, Caraba și compania</i>	296
<i>Colaj</i>	299
<i>Pilat în calitate de avocat</i>	301
<i>Romanii</i>	303
<i>Rege al iudeilor</i>	307
<i>Titulus</i>	308
<i>A dedramatiza</i>	310
<i>Mașina de ipoteze</i>	313
7. TRĂDAT	315
<i>Prețul sângelui</i>	315
<i>Greutatea scrierii</i>	317
<i>Iuda în fața propriului destin</i>	319
<i>Sărutul lui Iuda</i>	321
<i>Ghinion</i>	323
<i>Mâna din taler</i>	324

<i>Iscariotul</i>	326
<i>Iuda și gemenii săi</i>	328
<i>Duplicități</i>	330
<i>Masa Domnului</i>	332
<i>Euharistia</i>	334
<i>Uneltirea</i>	337
<i>Profanarea ostiei</i>	339
<i>Frate trădător</i>	342
<i>Ioudaios</i>	344
<i>Impuritatea lui Israel</i>	346
<i>Sub tensiune</i>	349
<i>Cutia neagră</i>	351
<i>Iudeii în sinoptice</i>	354
<i>Iudeii la Ioan</i>	357
<i>Religia iubirii</i>	359
<i>Ei nu sunt plăcuți lui Dumnezeu</i>	361
<i>Mâna lui Marcion</i>	364
<i>Editorul lui Pavel</i>	366
<i>Noul și Vechiul Testament</i>	367
<i>Confiscarea strămoșilor</i>	368
<i>Verus Israel</i>	370
<i>Partea blestemată</i>	372
<i>Cronologie</i>	377
<i>Bibliografie selectivă</i>	379
<i>Mulțumiri</i>	385
<i>Indice de autori</i>	386

EVANGHELIILE, TEXT MINAT

Cititorul Evangheliilor se aventurează de fiecare dată pe un teren minat.

Riscul este legat de faptul că istoria lui Iisus ține în mare măsură de imagine, or imaginile referitoare la Iisus subminează textul. Prin intermediul catedralelor, al bisericilor, al muzeelor din toată lumea sau prin imageria populară, ajungem să vizualizăm istoria sa, convinși că am fost, suntem și vom fi întotdeauna martorii ei. Cunoaștem istoria pe de rost: e vorba de copilul care se naște într-o iesle din Bethlehem, între un bou și un măgar, de Fecioara Maria, cea care-l ține la piept, de Iosif, tâmplarul, tatăl său, de Magii veniți să-l adore, de Ioan Botezătorul, botezându-l în Iordan. E vorba de cei doisprezece discipoli, de nunta din Cana, de omul din Nazareth care mergea pe ape, înmulțea pâinile, vindeca bolnavii, săvârșea miracole și-l învia pe Lazăr. E vorba despre negustorii goniți din Templu, despre cei doisprezece comeseni ai Cinei, despre trădarea lui Iuda, despre arestarea de pe muntele Măslinilor, despre judecata preoților, cu Pilat spălându-se pe mâini. Apoi despre Patimi, despre Golgota și despre crucea uriașă, despre moartea celui răstignit și despre Maria copleșită de durere. E vorba despre Înviere, despre ridicarea din mormânt, despre apariția în fața pelerinilor din Emaus, despre Toma care nu crede decât ceea ce vede, apoi despre Hristos care se înalță în slavă.

Trăim de secole în ritmul zilelor care marchează etapele destinului lui Iisus: Crăciun, Paște, Înălțare... Suntem, fără

să știm, protagoniști și spectatori ai dramei interpretate în numele lui. Respirăm și gândim în interiorul povestirii evanghelice, împărtășind modelul, tragismul, morala, structura sa mentală. Credincioși sau necredincioși, atei sau agnostici, creștini sau nu, “Iisus Hristos” face parte din memoria, din conștiința și din subconștientul nostru.

Riscul provine și din aceea că nimic nu părea să-l consacre pe Iisus unei notorietăți dincolo de moarte: nu ne-a rămas nimic în urma lui, niciun semn, niciun document din epocă, oficial sau privat, care să-l menționeze. El este subiectul unei opere în întregime postume, căreia îi servește drept inspirator fără să-i fie autor. Cu alte cuvinte, Iisus e ceea ce alții au făcut din el. Este un personaj pe care literatura l-a acaparat. Credincioșii vor vedea în asta acțiunea Sfântului Duh care i-ar fi inspirat pe evangheliști, în timp ce necredincioșii vor aduce în discuție circumstanțele care-au făcut ca, în anturajul lui Iisus sau al celor care l-au urmat, să se găsească cineva care să-i povestească viața și moartea, în timp ce despre ceilalți profeți mesianici din vremea sa nu ne-a rămas decât cel mult numele. Contemporane cu primele portrete de la Fayyum și cu frescele de la Pompei, Evangheliile sunt adevărate arhive, referitoare la unul dintre nenumărații sărmani, sortiți pe veci anonimatului. În ciuda limitelor lor, ele ne furnizează despre Iisus informații mult mai bogate decât am putea avea despre un neguțător egiptean, despre un țăran sirian din epocă ori despre orice zilier, negustor ambulant sau vagabond din secolul al XVII-lea.

În interiorul scrierilor canonice, al textelor recunoscute de Biserică: Evangheliile după Marcu, Matei și Luca, numite “sinoptice” pentru că le putem confrunța dintr-o singură pri-

vire, și Evanghelia după Ioan, se ciocnesc două tendințe narative opuse. Ele nu se pun de acord nici asupra locului nașterii, nici asupra duratei activității lui Iisus, nici asupra identității discipolilor, asupra miracolelor, asupra procesului, nici asupra datei morții sau a aparițiilor... Ar trebui, oare, ca, pentru atâta lucru, să respingem aceste documente, cu atât mai mult cu cât ele sunt doar “arhive interne” ale mișcării creștine? “Ce ar mai rămâne din Salamina dacă am «respinge» textele lui Herodot sau Eschil sub pretextul că cei doi sunt partinici? Ce-ar rămâne din Iisus dacă am «respinge» Evangheliile?”, se întreabă Pierre Vidal-Naquet.

Alte riscuri provin din faptul că, dincolo de aparențe, deosebirile între scrierile recunoscute prin Canonul Noului Testament și scrierile respinse, “apocrife” (texte secrete), nu au la origine nici cea mai mică relevanță. Aceste diferențe nu existau înainte de definirea unei “orthodoxia”, definire ce va avea loc între secolele II și IV, cu prețul negocierilor, al compromisurilor și al demonstrațiilor de forță. Fragmentul din relatarea Patimilor care constituie Evanghelia lui Petru, lista spuselor lui Iisus din care e compusă Evanghelia lui Toma vor sfârși prin a fi considerate eretice, spre deosebire de Evanghelia după Ioan sau de Apocalipsa atribuită acestuia, care au evitat o soartă asemănătoare. Cât despre dialogul filosofic propus în scrierea lui *Hermas Păstorul*, el a făcut parte din unele liste canonice, înainte de a fi exclus în cele din urmă.

Cu toate că poartă numele autorilor lor, Evangheliile n-au fost scrise dintr-un condei de numiții Marcu, Matei, Luca sau Ioan, care se presupune că l-ar fi urmat pe Iisus pas cu pas, de la începutul misiunii sale de propovăduire până la răstignire. Evangheliile nu se identifică cu apostolii, pentru că cel puțin

una sau două generații le separă de ei. Oricât de pregnantă ar fi originea lor semitică, aceste povestiri ne-au parvenit, fără excepție, în limba greacă, nicidecum în ebraică sau aramaică și cu atât mai puțin în latină! Înainte de a exista ca relatare, compunerea lor a început cel mai devreme la douăzeci de ani după moartea lui Iisus. Finalizarea lor trebuie să se fi întins pe o durată lungă, până la sfârșitul secolului I, pe mai multe faze și registre, într-un proces sinuos, pe care încercăm să-l dezlegăm pornind de la starea actuală a textului.

Evangheliile nu sunt opera unui singur om, ci a mai multora, grupați sub autoritatea unei figuri emblematice, neidentificată decât prin nume și neavând alte scopuri decât cele ale comunității sale. Iată de ce n-ar trebui să pierdem nicio clipă din vedere un fapt esențial, cu consecințe majore, dar prea des ignorat: nimeni nu poate preciza *cu exactitate* unde au fost scrise Evangheliile, nici când, nici de cine, nici pentru cine, nici împotriva cui. Departate de a ne oferi un răspuns, textele comunică mai întâi între ele, în acea perioadă deosebit de agitată pentru iudaism, reprezentată de a doua jumătate a secolului I.

Evanghelia a fost mai întâi orală și nimeni nu se gândea să fixeze litera sa în scris. Odată scrise, Evangheliile n-au fost menite să devină perene, traversând secolele pentru a ajunge până la noi. Libretele evanghelice au fost și sunt încă, prin funcția lor liturgică, "scenarii", argumentare, un ansamblu de fapte concepute spre a fi interpretate, dezvoltate, prelungite, transformate. Evangheliile reprezintă o literatură care adună în bloc toate genurile literare de care a fost nevoie pentru elaborarea lor, genuri care nu pot fi nicicum reduse la unul singur. Ele cuprind compilații, parafraze, citări, supraîncărcări, repetiții, comentarii, digresiuni, controversate.

Textele evanghelice sunt, rând pe rând, relatări biografice, fabule pioase, legende istoricizate, dialoguri, precepte morale, sfaturi practice, tratate filosofice, dar, mai presus de toate, sunt texte de propagandă, al căror obiectiv e să răspândească credința, să atragă, să convingă, să convertească. Proiectul lor prioritar este să facă din destinatari *credincioși*. Textul reprezintă “cuvântul evangheliei”. Și totuși, dacă împăratul Constantin nu s-ar fi convertit, la începutul secolului al IV-lea, antrenând apoi întregul Imperiu Roman și întregul Occident, cum am mai fi citit noi azi aceste relatări, în cazul în care nu cumva ele ar fi dispărut cu desăvârșire?

Trebuie ca textul să fie teribil de puternic, pentru ca să proiecteze până la noi, la nouăsprezece secole după redactare, trupul unui personaj real și imaginar totodată, numit “Iisus din Nazareth” și, odată cu el, fragmente de istorie. Acestea apar, ici colo, printre cuvinte, printre rânduri, transpar prin iluminare, precum Iisus cel Înviat s-a arătat discipolilor pe malul lacului Tiberiadei, fără ca aceștia să-l poată recunoaște de la bun început. Poate că lectorul avizat al Evangheliilor, ca și discipolii, ca și toți creștinii, va fi îndemnat să recunoască istoria în text, acolo unde cititorul nedebaci nu va recunoaște nimic.

Cu adevărat, cum să nu fii tentat să consideri Evangheliile, cronică pe patru voci a faptelor și a spuselor lui Iisus, ca pe o suită de pagini smulse din biografia sa? Ele adâncesc însă vertiginos prăpastia între Iisus cel “născut din femeie” și Iisus cel “născut din text”, cu atât mai mult cu cât el este multiplicat prin rolurile și misiunile conferite lui Hristos *a posteriori* de către autorii celor douăzeci și șapte de cărți ale Noului Testament.

Iisus este rezultatul proiecției fiecărei comunități care îl recunoaște ca purtătorul său de cuvânt. Este Iisus cel *după* Marcu, *după* Matei, *după* Luca, *după* Ioan. Vocabularul evanghelic amplifică la extrem perspectiva narațiunilor. El evocă Împărăția, Domnul Dumnezeu nostru, cele douăsprezece tronuri, “împărăția universală” – ca într-o dramă elizabetană la care ar fi invitați să participe cei ce discern asupra adevăratei identități a lui Iisus. Se spune că “mulțimile” îl urmează, deși am fi îndreptați să credem că numărul partizanilor săi era cât se poate de mic, că intrarea sa în Ierusalim nu putea fi decât “triumfală”, prezenței sale la Templu i se conferă un rol “purificator”, amintind de Iuda Macabeul, liberatorul pământului sacru al lui Israel. Dar aceste exagerări tendențioase sunt minore comparativ cu exagerarea importanței textelor ca efect al întregii istorii ulterioare a creștinismului.

Intenția evangheliștilor n-ar putea fi, deci, aceea de a ne povesti istoria, ci de a-i conferi un sens. Pentru ei, istoria nu există dincolo de interpretarea sa teologică. Această concepție îi determină pe redactori să modifice ceea ce știau despre Iisus pentru a armoniza biografia sa cu obiectivul, respectând sursele, dar învăluindu-le într-o rețea de referințe care dă peste cap percepția. Orice ar gândi unii, a despărți legenda de realitate va conduce întotdeauna la o judecată superficială, prezumtivă, într-atât teologia și faptele sunt înlănțuite.

În mod paradoxal, tocmai lipsa de veridicitate a surselor creștine, eterogeneitatea, lacunele lor, contradicțiile, defectele și fracturile lor ne dau posibilitatea de a ne implica în text pentru a recompune timpul.

Textul Evangheliilor implică un dublu fundament, amestecă în mod constant două realități anacronice: vremea lui Ii-

sus, în jurul anilor 30 ai erei noastre, în Galileea și în Iudeea, și cea cu care se confruntă moștenitorii săi în timpul redactării acestor relatări, mult mai târziu, departe de Palestina. Lectura textului implică, deci, detectarea acestui permanent joc dublu între ceea ce aparține istoriei vremii lui Iisus și ceea ce ține de epoca rescrierii, formării, redactării și apoi a editării cărților ce vor compune, în opoziție cu Biblia ebraică, Noul Testament. Istoria factuală, despre care par a aduce mărturie Evangheliile, nu e poate decât un ecran care ocultează mizele profunde ale textului: cea doctrinală (de a fonda o interpretare), cea genealogică (de a fonda o autoritate), cea liturgică (de a fonda un cult), cea polemică (de a fundamenta excluderile), cea simbolică (de a fundamenta o apartenență). Așa cum ne reamintește Paul Veyne, istoria “ne face să ne confruntăm fără încetare cu lucruri străni, în fața cărora reacția noastră cea mai naturală este să le ignorăm; departe de a constata că nu dispunem de cheia potrivită, nu sesizăm nici măcar că există o încuietorie de deschis.”

Riscurile sunt demonstrate și de faptul că, spre a traversa acest câmp minat, s-a constituit, în întreaga lume, un corp special de artificieri, care să descifreze cu răbdare semnele; cititori extraordinari, cum puțini se mai găsesc astăzi, capabili să aprecieze miza unei cărți după un singur cuvânt. “În exegză, aproape toate metodele se bucură de interes, cu condiția de a fi mânuite cu umor”, spune cu modestie Charles Perrot.

Paradoxal, acest corp special de lectori provine mai ales din instituțiile creștine. Majoritatea celor ce au misiunea de a face să explodeze acest text, aparent atât de simplu, de evident, în realitate deseori opac și chinuit, pericolos pentru cei ce se apropie prea mult, pentru că le risipește certitudinile,

majoritatea, deci, s-au format și s-au oțelit chiar în interiorul Bisericii. Oare nu de aceea, secole de-a rândul, Biserica s-a opus cercetării, pentru ca, apoi, în disperare de cauză, să interzică divulgarea rezultatelor, temându-se că, prin deminarea acestor texte, credința însăși ar putea fi subminată?

Probabil că nu e cu totul întâmplător faptul că același cuvânt deschide și închide biblioteca constituită din textele reunite ale Noului Testament: cuvântul *biblos*, care trece în final de la singular la plural, de la carte la cărți. Evangheliile sunt o incredibilă mașină generatoare de sensuri, de cunoaștere, de istorie, de credință, de îndoială, dar mai ales o incredibilă mașină generatoare de limbaj. A citi azi această carte înseamnă a evita să te lași orbit de comentariile care i s-au substituit. Sunt construcții, glose, interpretări, extrapolări produse de propria combinatorie a textului, care relevă un Iisus diferit, un Iisus născut din secole de lectură. “Experiența unei lecturi pur *literare* a unui text evanghelic auce fără îndoială a pariu, remarca Jean Starobinski. Această lectură se adaugă oricărei exegeze anterioare, pe care o ignoră sau se preface că o ignoră. Nefiind nici lectura unui credincios, nici măcar cea a unui teolog de altă confesiune, ea ar părea inadecvată prin chiar exterioritatea ei. Exterioritate pe care n-ar compensa-o nici măcar închiderea în *interiorul* textului, pentru a încerca surprinderea dinlăuntru a întregului sens. Pentru cel ce se dedă acestui exercițiu, e o miză care-l pune la grea încercare. Va ști el să discearnă tot atâtea fapte semnificative pe cât a observat tradiția exegetică?”

Nicio certitudine istorică, niciun adevăr științific, nicio schemă unică nu vor putea, o dată pentru totdeauna, să rezolve problemele ridicate de text. Căci trebuie mereu schimbate

punctele de vedere, perspectivele, abordările, trebuie mereu să te opui relatării, să întorci textul pe dos, ca pe o mânășă, fără a pierde însă din vedere presupusa lui coerență. Răspunsurile vor fi întotdeauna provizorii, parțiale, ipotetice, condiționale, deschise asupra unor noi întrebări, invitând fără încetare la a citi, a reciti Evangheliile, sfidând în permanență două prejudecăți majore, care, dintotdeauna, perturbă abordarea acestora: pe de o parte “raționalismul”, care presupune proiectul evangheliștilor de a înșela cititorii pentru a-i aduce în Biserică, și, invers, “cristocentrismul”, care, proclamând că Iisus este Hristosul, pretinde a explica inexplicabilul și face din această certitudine cheia înțelegerii Noului Testament, fără de care textul ar rămâne eminent ilizibil.

Evangheliile sunt, în fine, subminate de o fantomă mai imperceptibilă și mai misterioasă decât celelalte, fantoma cititorului, auditorului, destinatarului. Noi ignorăm astăzi care era utilizarea concretă a cărții, modul său de folosire. În locul papirusului cunoscut până atunci, inventarea codexului, acel mic caiet manevrabil, scris recto-verso, a facilitat propagarea Evangheliilor în toate mediile sociale, la orice nivel cultural, în toate regiunile mediteraneene, cu un succes extraordinar. Cititorul de altădată e pentru noi un frate și un străin. Noi nu mai citim astăzi cum citea el altădată, dar ochii noștri deslușesc, urechile noastre aud și buzele noastre rostesc, din nou, aceleași cuvinte.

Riscurile provin, în cele din urmă, și din faptul că, prin orice rând, prin fiecare cuvânt al său, textul Evangheliilor încearcă să ne facă să uităm că este ceea ce este, adică o povestire construită de la un capăt la altul. Riscant, pentru că logica

textului nu ni se mai relevă. Riscant, pentru că seamănă cu un puzzle din care lipsesc anumite piese, în timp ce altele par a fi în plus. Riscant, pentru că, la fel ca în scrisoarea furată a lui Edgar Poe, soluția enigmei e totuși acolo, sub ochii noștri, în text, în această carte pe care toți cred că o cunosc și nimeni n-o mai citește, în această carte pe care trebuie să învățăm să o citim. Să o citim ca pe o carte.

Ne-am referit constant la:

- ultima ediție a *Bibliei din Ierusalim* (Editura Cerf, 1998) pentru cea mai mare parte a citatelor din Vechiul și Noul Testament;
- *Sinopsa celor patru Evanghelii* stabilită de P. Benoit și M.-E. Boismard (Editura Cerf, 1990).